



<https://coth.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Comparative Theology

E-ISSN: 2322-3421

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 2, No.40, 2027 pp.57-70

Receive: 23/12/2025 Accepted: 09/06/2026

Allameh Tabataba'i's *Burhan al-Siddiqin* as a Mystical Understanding

Aziz Alizadeh Salteh  *

Assistant Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Khoy .C, Islamic Azad University, Khoy, Iran
alizadehsalteh@iau.ac.ir

Abstract

Burhan al-Siddiqin (Seddiqin Argument), regarded as the most robust way of proving the existence of God, has been formulated in the thought of Allameh Tabataba'i based on the "principle of reality." This formulation is acknowledged by some great thinkers as the best and shortest path to proving the **Self-Existent** Exalted (*Wājib al-Wujūd*). An analysis of the philosophical and mystical capacities of this formulation is essential for determining its true place within Islamic epistemological systems. This research, aiming to analyze and evaluate Allameh's formulation and determine its degree of rigor through the method of rational analysis, has examined two key axes: the analysis of the logical form of the proof and the determination of its precise conclusion, as well as the examination of the claim of the "self-evidence" of the existence of the **Self-Existent** Exalted through this path. The conclusion is that Allameh Tabataba'i's formulation of the *Burhan al-Siddiqin*, despite all its depth and conciseness, seems incomplete as a merely transcendental proof within the framework of Peripatetic philosophy or transcendent theosophy (*al-hikmah al-muta'aliyah*) to prove the identity of the "principle of reality" with the **Self-Existent**. The explanatory power of this formulation flourishes when we understand it with the backing of a mystical worldview in which the truth of existence is exclusive to the Divine Essence, and all other creatures are considered its modes, manifestations, and appearances. In this case, every reference to "reality" ultimately refers to that same transcendent Truth, the **Self-Existent**.

Keywords: Allameh Tabataba'i, *Burhan al-Siddiqin*, Principle of Reality, Islamic Mysticism, Self-Existent (*Wājib al-Wujūd*).

Introduction

The Seddiqin Argument is one of the most important proofs for the existence of God in Islamic philosophy, distinguished by the fact that it argues from the very reality of existence itself—without appealing to creatures or contingent beings as intermediaries—to the existence of God. Throughout the history of Islamic philosophy, numerous versions of this argument have been presented, among which Allameh Tabataba'i's version holds a special place. He sought to offer a concise and robust formulation of the Seddiqin Argument based on the principle of "reality" and its indubitability. Some scholars have considered this version the most complete formulation of the Seddiqin Argument, even regarding it as a demonstration of the self-evidence of God's existence. On the other hand, a group has raised objections to it and doubted

*Corresponding author

Alizadeh Salteh, A. (2027). Proof of Seddiqin Allame Tabatabai as a Mystical Concept. *Comparative Theology*, 18(2), 57-70.



its ability to prove the existence of God.

The present study seeks to answer the question: Can the existence of God be derived from the principle of reality in the manner that Allameh Tabataba'i has asserted? The hypothesis of the study is that this version, at least within the framework of philosophy, faces difficulties in moving from the "principle of reality" to "necessary existence" and cannot, on its own, prove the desired conclusion. However, if the aforementioned version is interpreted in light of certain mystical foundations—particularly a specific conception of the reality of existence—it will find a more coherent and defensible justification.

The innovation of this research is that, in addition to critically examining Allameh's version from a philosophical perspective, it also attends to the capacities of theoretical mysticism in explaining and reinterpreting it, thus presenting an approach different from previous studies.

Materials and Methods

This study analyzes Allameh's formulations through rational analysis, extracts their logical implications, and examines the issue by assessing their underlying foundations. Then, at a metaphilosophical level, it discusses whether his formulation has the capacity to move beyond the "principle of reality".

Research Findings

The findings of this study show that Allameh Tabataba'i's version of the Seddiqin Argument, if analyzed solely within the framework of philosophy, faces difficulties in fully proving the identity of "reality" and "necessary existence." However, this version finds a deeper and more coherent meaning within the context of Islamic mysticism. In the mystical reading, "reality" is identical with the divine Truth and absolute existence, and the beings of the world are nothing but aspects, modes, and manifestations of that Truth. Accordingly, the Seddiqin Argument is transformed from a purely philosophical proof into a kind of intimation and intuitive guide. Its purpose is no longer to demonstrate God logically but rather to draw human attention to the Truth that is always present and self-evident. In this view, external reality is pure existence, and the main problem is not a lack of evidence but rather neglect of this all-encompassing presence.

Furthermore, the well-known philosophical objection that the concept of "reality" applies equally to existence and non-existence loses its relevance in the mystical interpretation, because the mystic finds nothing but existence in inner intuition and considers non-existence to be merely a matter of conventional validity. On the other hand, the relationship between the Necessary and the contingent also changes—from a model of cause and effect to a relationship between the original and its manifestation (*zuhūr*) and between manifestation and manifestation—and is interpreted in light of the theory of the unity of existence (*waḥdat al-wujūd*). As a result, Allameh's formulation can be regarded as a bridge between philosophical reason and mystical intuition; a formulation that, although it faces criticism as a philosophical argument, becomes, within the horizon of Islamic mysticism, a concise expression of the reality of existence, manifestation, and the unity of existence.

Discussion of Results and Conclusions

The Seddiqin Argument in Allameh's formulation contains certain ambiguities. For example, existence—or *wujūd*—in philosophy includes both the Necessary Existent and contingent beings. Although the Necessary Existent is the absolute and complete instance of absolute being, it is not identical with it. When the argument states that "the reality of existence is the Necessary Existent," this cannot be reconciled with those philosophical principles unless we take the mystical foundation into consideration. Moreover, how does accepting the principle of reality—that there is a reality—lead to the Necessary Existent? And, on the other hand, by what justification does the denial of reality (which is implicit in that very affirmation of reality) prove the Necessary Existent?

Therefore, if Allameh Tabataba'i's version of the Seddiqin Argument is read as a purely philosophical proof, it does not have the capacity to move completely from the principle of reality to the Self-Existent by essence. However, this version reveals its full meaning in light of the worldview of Islamic mysticism, where the indubitability of reality is identical with the indubitability of the truth of divine oneness. The value of Allameh's version lies in the fact that it opens a connection between philosophy (wisdom) and mysticism, and instead of focusing on external demonstration, it emphasizes calling attention to the presence of the Truth within the heart of reality. From this perspective, the ultimate understanding of Allameh Tabataba'i's version of the Seddiqin Argument becomes complete and defensible only within the horizon of Islamic mysticism.

برهان صدیقین علامه طباطبایی به مثابه یک فهم عرفانی

عزیز علی زاده سالطه* ، استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی، واحد خوی، دانشگاه آزاد اسلامی، خوی، ایران
alizadehsalteh@iau.ac.ir

چکیده

برهان صدیقین که محکم‌ترین راه اثبات وجود خداوند دانسته می‌شود، در اندیشه علامه طباطبایی با تکیه بر «اصل واقعیت» صورت‌بندی شده است؛ تقریری که به اعتراف برخی از بزرگان اندیشه بهترین و کوتاه‌ترین راه برای اثبات واجب تعالی است. واکاوی ظرفیت‌های فلسفی و عرفانی این تقریر برای تعیین جایگاه واقعی آن در نظام‌های معرفتی اسلامی ضرورتی اساسی می‌نماید. این پژوهش با هدف تحلیل و ارزیابی تقریر علامه و تعیین میزان اتقان آن با روش تحلیل عقلی، دو محور کلیدی را بررسی کرده است: تحلیل صورت منطقی برهان و تعیین نتیجه دقیق آن و نیز بررسی ادعای «بدهت» وجود واجب تعالی از این طریق. نتیجه حاصل این است که تقریر علامه طباطبایی از برهان صدیقین، با تمام عمق و ایجازی که دارد، به عنوان یک برهان استعلایی صرف در چارچوب فلسفه مشاء یا حکمت متعالیه، برای اثبات عینیت «اصل واقعیت» با «واجب‌الوجود» ناتمام به نظر می‌رسد و قدرت تبیینی این تقریر زمانی شکوفا می‌شود که آن را با پشتوانه یک جهان‌بینی عرفانی فهم کنیم که در آن، حقیقت وجود منحصر در ذات الهی است و سایر مخلوقات، شئون، تجلیات و ظهورات آن حقیقت واحد به شمار می‌آیند. در این صورت، هر اشاره به «واقعیت» در نهایت اشاره به همان حقیقت متعالی خواهد بود.

واژه‌های کلیدی

علامه طباطبایی، برهان صدیقین، اصل واقعیت، عرفان اسلامی، واجب‌الوجود.

* مسئول مکاتبات

علی‌زاده سالطه، عزیز. (۱۴۰۶). برهان صدیقین علامه طباطبایی به مثابه یک فهم عرفانی، *الهیات تطبیقی*، ۱۸ (۲)، ۵۷-۷۰.



۱- مقدمه

فلاسفه مسلمان در مباحث الهیات به معنی اخص درباره وجود واجب تعالی و راه‌های اثبات آن به تفصیل بحث کرده‌اند و عمده‌ترین آنها را در سه طریق آفاقی، انفسی و صدیقین بیان کرده‌اند^۱ و معتقد هستند محکم‌ترین و مطمئن‌ترین آنها همین طریق اخیر است که در آن، از وجود واجب تعالی به خودش پی برده می‌شود (ر.ک: طباطبایی، بی تا الف، ص. ۲۶۸).

از این برهان تقریرهایی متعدد در دوره‌های مختلف صورت گرفته است. در میان فلاسفه مسلمان، ابن سینا شاید نخستین کسی باشد که با الهام از قرآن کریم به این شیوه مبادرت ورزید (ابن سینا، ۱۳۷۵، ج. ۳، ۶۶-۶۷) و حتی اسم برهان را نیز از آیات قرآن کریم^۲ اقتباس کرد. بعدها صدرالمتألهین در آثار خود از جمله /سفار (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج. ۱۳-۱۴) و /الشواهد الربوبیه (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ص. ۱۶۸) با اشاره به آیه شریفه «سُئِرِهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوَّلَمَ يَكْفُرْ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» (فصلت/۵۳) (به‌زودی نشانه‌های خود را در کرانه‌ها و اطراف جهان و در نفوس خودشان به آنان نشان خواهیم داد تا برای آنان روشن شود که بی‌تردید او حق است. آیا کافی نیست که پروردگارت [با ظاهر کردن حقایق و دلایل] بر همه چیز گواه است [که تنها او آفریننده و بی‌نیاز است و غیر او مخلوق و از هر جهت نیازمند به اوست])، از این برهان تقریر کرد و آن را محکم‌ترین و شریف‌ترین تقریر دانست و ادعا کرد: «تقریر ابن سینا هرچند نزدیک‌ترین تقریرها به روش صدیقین است، ولی طریق صدیقین نیست» (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج. ۲۶-۲۵/۶). سپس شاگردان وی، از جمله حاجی سبزواری، بر این مسأله متعرض شده‌اند و بیان کرده‌اند: «برهان در مرتبه علم حصولی است و علم حصولی هم به مفهوم نظر دارد و خود ملاصدرا هم از مفهوم حقیقت وجود به واجب‌الوجود می‌رسد؛ چنانکه ابن سینا از مفهوم محاکی از خارج به واجب‌الوجود رسیده است و در این باره فرقی بین برهان صدیقین ابن سینا و ملاصدرا نیست» (ر.ک: ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج. ۲۷/۶؛ علی‌زاده سالطه، ۱۳۸۶، ص. ۱۱۹؛ ۱۴۰۴، ص. ۹۱).

در ادامه، حاجی سبزواری، خود تقریری دیگر از این برهان با تکیه بر اصالت وجود ارائه کرده و از مقدمات برهان کاسته است؛ به گونه‌ای که سعی کرده است این برهان را نه بر محال‌بودن دور و تسلسل – چنانکه تقریر ابن سینا بر آن مبتنی بود – و نه بر مقدمات دیگر – همان‌گونه که در تقریر صدرالمتألهین می‌بینیم – بلکه فقط بر اصالت وجود و ثبوت و تحقق آن مبتنی و واجب تعالی را اثبات کند (ر.ک: ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج. ۱۶-۱۷، تعلیقه). در جای دیگر با استفاده از امکان فقری از مقدمات برهان کاسته است (سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج. ۵۰۵/۲/۲).

به همین ترتیب، در طول سالیان متمادی، حکمای اسلامی به این امر اهتمام داشتند و هر کدام سعی می‌کردند در این وادی به نحو شایسته گام بردارند؛ به گونه‌ای که مرحوم میرزا مهدی آشتیانی در مجموع تعداد تقریرهای برهان صدیقین را در نوزده تقریر یک‌جا آورده است و بازگو می‌کند (آشتیانی، ۱۳۵۲، ص. ۴۸۹). از جمله تقریرهایی که مورد توجه متأخران از فلاسفه اسلامی واقع شده است، تقریر مرحوم علامه طباطبایی است که در دو کتاب /سفار (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج. ۱۴-۱۵، تعلیقه) و

^۱ فلاسفه مسلمان با تأسی به قرآن کریم، توانسته‌اند درباره عمیق‌ترین مسائل قلم فرسایی کنند؛ از جمله آنها آیه ۵۳ سوره مبارکه فصلت است که می‌فرماید: «سُئِرِهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوَّلَمَ يَكْفُرْ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ». چنانکه ابن سینا در اشارات (۱۳۷۵، ج. ۳، ۶۶/۳) و نیز صدرالمتألهین در الشواهد الربوبیه (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ص. ۱۶۸) و /سفار (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج. ۱۴/۶) به این موضوع متذکر شده‌اند و معتقد هستند قسمت دوم آیه دقیقاً اشاره به برهان صدیقین دارد.

^۲ ر.ک: نساء/۶۹ و حدید/۱۹.

اصول فلسفه و روش رئالیسم (طباطبائی، بی تا ب، ج. ۱۱۶/۵) آمده است. برخی از بزرگان هم از آن تمجید کرده‌اند و بر سایر تقریرها برتری داده‌اند. برخی نیز در مقام نقد آن برآمده‌اند.^۱

آنچه این نوشتار بر آن است این است که آیا تقریر علامه طباطبائی از این برهان - همان‌طور که در دید عموم متفکران مطرح شده است - به‌واقع وجود واجب تعالی را اثبات می‌کند؟ به عبارت دیگر؛ آیا بر اساس مبانی فلسفی می‌توان از اصل «واقعیت»، وجود واجب تعالی را اثبات کرد؟

۲- پیشینه پژوهش

با توجه به مطالعاتی که انجام شده‌اند، وقتی بر سیر تکوین این مسأله توجه می‌کنیم، می‌بینیم به خاطر اهمیت آن در قرآن کریم و روایات^۲، حکما و اندیشمندان الهی در تبیین دیدگاه صحیح و دقیق هیچ فروگذار نکرده‌اند و در جوانب مختلف آن سخن‌های فراوان گفته‌اند و دیدگاه‌های مختلف را به‌دقت بررسی کرده‌اند و قوت و ضعف آنها را گوشزد کرده‌اند. به همین نحو، درباره فرمایش علامه طباطبائی نیز در برهان صدیقین سخن‌ها گفته شده است؛ به گونه‌ای که برخی - همان‌طور که گفتیم - آن را وافی به مقصود دانسته‌اند و نیز آن تقریر را نه اثبات واجب تعالی، بلکه تبیین بدهات وجود واجب تعالی دانسته‌اند.^۳ بعضی هم به نقد این تقریر و بیان محدودیت‌های آن اشاره دارند. عده‌ای نیز بدون توجه عمیق به آن - به عمد یا به سهو - از آن عبور کرده‌اند.^۴ در ادامه، به چند مورد برای نمونه اشاره می‌کنیم: محمود مروارید (۱۳۸۶) در مقاله «تأملی در برهان صدیقین به تقریر علامه طباطبائی» با رویکرد تحلیلی-تفسیری، تقریر علامه طباطبائی از برهان صدیقین را بازخوانی

^۱ از جمله آیت‌الله جوادی آملی می‌نویسند: «علامه طباطبائی... برهانی را بر اثبات واجب اقامه می‌کنند که با نظر به ضرورت ازلی هستی مطلق می‌تواند، بدون استعانت از دیگر اصول فلسفی به عنوان اولین مسأله فلسفی الهی، مصداق کامل از برای برهان صدیقین شمرده شود...» ایشان همچنین می‌فرمایند: «برهان صدیقین با این بیان از خلط مفهوم و مصداق نیز مصون است...» (جوادی آملی، بی تا، صص. ۲۱۶، ۲۲۰).

در مقابل، برخی این برهان را مورد نقد قرار داده‌اند و می‌نویسند: «به‌خلاف گفته شارحان آثار علامه طباطبائی، برهان او بی‌نیاز از پیش‌فرض‌های فلسفی نیست، بلکه برای تکمیل آن به سه فرضیه فلسفی نیاز داریم: (۱) نظریه حداکثری مطابقت با عالم وجود، (۲) نظریه تعمیم‌یافته وحدت شخصی وجود و (۳) قاعده استلزام (هر آنچه عدمش مستلزم وجودش باشد، واجب‌الوجود بالذات است. بدون استناد به فرضیه سوم، برهان علامه تنها می‌تواند وجود یک واجب‌الوجود مطلق را اثبات کند، نه یک واجب‌الوجود بالذات را. و بدون پذیرش دو فرضیه نخست، اثبات همین مطلب نیز امکان‌پذیر نیست. بنابراین، به هیچ‌رو، نمی‌توان ادعا کرد برهان علامه طباطبائی وجود واجب را به عنوان نخستین مسأله فلسفی مطرح می‌کند و مصداق کاملی برای برهان صدیقین (اثبات واجب بانظر در ذات او) است. گذشته از این، هر سه فرضیه یادشده مناقشه‌آمیز هستند» (مروارید، ۱۳۸۶).

^۲ در قرآن کریم، هرچند از آیات آفاقی و انفسی بر اثبات وجود خداوند متعال سخن گفته شده است، آنچه در لایه‌های آیات مطرح شده است بدهات وجود خداوند است و اینکه نیازی به اثبات واجب تعالی نیست. چنانکه می‌فرماید: «أَفِي اللَّهِ شَكُّ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» (ابراهیم/۱۰) و یا «سَتَرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» (فصلت/۵۳). و در روایات و به ویژه در دعای عرفه امام حسین(ع) آمده است: «عمیت عین لاتراک...» و یا «متی غبت حتی تحتاج الی دلیل...» (قمی، ۱۳۸۵، ص. ۴۷۷). بنابراین، معلوم می‌شود نه فقط برای وجود خدا نیاز به دلیل نیست، بلکه او خود دلیل همه چیز است.

^۳ رک: جوادی آملی، بی تا، ص. ۲۲۳.

^۴ استاد شهید مطهری در شرح این بحث، به جای اینکه علامه طباطبائی را تقریر کنند، به‌صراحت می‌نویسند: «اکنون می‌خواهیم برهان معروف به برهان صدیقین را طبق مشرب فلسفی صدرایی توضیح دهیم» (طباطبائی، بی تا ب، ج. ۱۱۶/۵). آیت‌الله جوادی آملی هم به طور غیرمستقیم روش ایشان را نامناسب دانسته‌اند و معتقد هستند: «شارح کتاب «اصول فلسفه» برهان را با استفاده از اصولی چند... تقریر نموده... و حال آنکه برهان در تقریر خود نیازمند به هیچ یک از اصول یاد شده نبود...» (جوادی آملی، بی تا، ص. ۲۲۱).

می‌کند و نشان می‌دهد محور اصلی آن «اصالت وجود» و «بساطت حقیقت وجود» است. **محمدحسین گنجی (۱۳۸۱)** در پژوهشی با عنوان «برهان صدیقین به تقریر علامه طباطبایی» ساختار برهان صدیقین در تقریر علامه را تبیین و تلاش می‌کند انسجام درونی استدلال را از دیدگاه فلسفه صدرایی نشان دهد. **عسکری سلیمانی امیری (۱۳۹۳)** در مقاله «معیار برهان صدیقین (بررسی تطبیقی بر برهان ابن‌سینا، ملاصدرا و علامه طباطبایی)» با روش تطبیقی، معیارهای صدیقین بودن برهان را در تقریرهای ابن‌سینا، ملاصدرا و علامه بررسی می‌کند و نتیجه می‌گیرد تقریر علامه خالص‌ترین صورت وجودمحور برهان است. **سیدمحمد قادری و سیدرضی قادری (۱۳۹۴)** در پژوهش «ملاکات و مزایای برهان صدیقین در تقریرات صدرالمآلهین و علامه طباطبایی» ملاکات و مزایای برهان صدیقین را نزد صدرالمآلهین و علامه مقایسه و بر برتری تقریر علامه از نظر پرهیز از مقدمات ماهوی تأکید می‌کنند. **اکبر عروتنی موفق (۱۳۸۶)** در مقاله «سیر تطور برهان صدیقین از ابن‌سینا تا علامه طباطبایی» سیر تاریخی تحول برهان صدیقین را ترسیم می‌کند و نشان می‌دهد این برهان به تدریج از ماهیت‌محوری به وجودمحوری گرایش یافته است. **علی شیروانی (۱۳۹۳)** در «بررسی و نقد تنسیق استاد فیاضی از برهان صدیقین علامه طباطبایی» تنسیق استاد فیاضی از برهان علامه را نقد کرده و معتقد است این بازسازی برخی از ظرایف متافیزیکی تقریر اصلی را تضعیف می‌کند. **عبدالعلی شکر (۱۴۰۱)** در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل انتقادی برهان صدیقین با تکیه بر تقریر ملاصدرا و شارحان وی» با رویکرد انتقادی، تقریر ملاصدرا و شارحان وی را بررسی و برخی از ابهام‌های منطقی و مفهومی در استدلال صدیقین صدرایی را برجسته می‌کند. **پیمان صفری و همکاران (۱۳۹۳)** نیز در «تحلیل منطقی برهان صدیقین علامه طباطبایی و بررسی انتقادی تقریرهای مختلف آن» تحلیل منطقی دقیقی از برهان صدیقین علامه ارائه می‌دهند و نتیجه می‌گیرند با وجود اختلاف در صورت‌بندی‌ها، هسته وجودشناختی برهان واحد است. **محمد ابراهیمی‌راد (۱۳۸۹)** با «نقد و بررسی تقریر علامه طباطبایی از برهان صدیقین» تقریر علامه را نقد و اشکالاتی درباره انتقال از «وجود مطلق» به «واجب الوجود» مطرح می‌کند. **حامد کمیجانی (۱۴۰۳)** در مقاله «تحلیل برهان صدیقین از منظر علامه طباطبایی و مقایسه آن با تقریر سینوی از برهان صدیقین» با مقایسه دو تقریر علامه و ابن‌سینا، نشان می‌دهد تفاوت بنیادین در عبور علامه از امکان ماهوی و تکیه مستقیم بر واقعیت وجود است.

چنانکه ملاحظه می‌شود، مطالعات پیشین عمدتاً بر سه محور متمرکز بوده‌اند: تبیین و بازسازی تقریر علامه طباطبایی، مقایسه تطبیقی آن با تقریرهای ابن‌سینا و ملاصدرا و نقدهای منطقی یا متافیزیکی بر ساختار برهان. با این حال، هنوز خلأ پژوهشی در زمینه ارزیابی منسجم الهیاتی و وجودشناختی تقریر علامه طباطبایی با تمرکز بر پیامدهای معرفتی آن احساس می‌شود. آنچه این نوشته درصدد اثبات آن است این است که در تقریر ایشان، بر اساس آموزه‌های فلسفه، نمی‌توان از واقعیت هستی به واجب تعالی تعبیر کرد و حتی شاید نتوان آن را برهانی بر بدهت واجب تعالی دانست، اما اگر با آموزه‌های عرفانی به مسأله نگاه کنیم، بیان ایشان توجیهی بهتر پیدا می‌کند. این چیزی است که در سخنان گذشتگان و دیگر بزرگان مطرح نشده است.

۳- روش پژوهش

این مقاله از طریق تحلیل عقلی، تقریرات علامه را مقایسه، لوازم منطقی آن را استخراج و با سنجش مبانی، مسأله را تحلیل می‌کند. بعد در سطح فرافلسفی بحث می‌کند که آیا تقریر ایشان توان عبور از «اصل واقعیت» را دارد یا نه.

۴- برهان صدیقین علامه طباطبایی

تقریر علامه طباطبایی در دو متن اصلی او قابل پیگیری است: یکی در تعلیقه *سفار (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج. ۱۵/۶)*، و دیگری در *اصول فلسفه و روش رئالیسم (طباطبایی، بی‌تا، ج. ۱۱۶/۵-۱۱۷)* - هرچند در دیگر آثار ایشان هم در این باره سخنانی

وجود دارد (ر.ک: طباطبائی، ۱۳۸۷، ص. ۱۰۲؛ ۱۳۸۸، ج. ۱/۱۵؛ ۱۳۷۴، ج. ۱۷/۶۹۴)، ولی به دلیل مشابهت این گفتارها و نداشتن مطالب اضافی نسبت به تقریرهای ایشان در تعلیقه/سفار و اصول فلسفه و روش رئالیسم، سخنان ایشان در این دو منبع بررسی می‌شود. در ظاهر، این دو بیان، دو تقریر مستقل هستند؛ اما در حقیقت، روح استدلالی آن دو یک حقیقت واحد است که در دو سیاق متفاوت بیان شده است. از همین رو، بررسی این دو تقریر جداگانه نه از نظر تفکیک دو برهان، بلکه از نظر روشن شدن افق استدلال علامه و شیوه حضور «اصل واقعیت» در دو مقام مختلف اهمیت دارد. به بیان دیگر، این تفکیک ما را قادر می‌کند تا دقیقاً بفهمیم علامه چگونه از یک حقیقت واحد، در دو نسبت متفاوت با زمینه، سخن گفته است.

الف) تقریر اول

ایشان می‌نویسند: «و این^۱ همان واقعیت است که سفسطه را با آن دفع می‌کنیم و هر صاحب عقلی به اجبار آن را اثبات می‌کند و آن واقعیت بطلان و رفع نمی‌پذیرد، به گونه‌ای که فرض بطلان و رفع آن مستلزم ثبوت و وضع آن است، پس اگر فرض کنیم که یک واقعیتی، در یک زمان یا به طور مطلق در هر زمانی، باطل است آن وقت آن واقعیت واقعاً باطل خواهد بود. و همین‌طور، سفسطایی که اشیاء را موهوم می‌داند یا در واقعیت آنها شک دارد، در این هنگام او واقعاً به آنها شک داشته و آنها را موهوم می‌پندارد؛ چون اصل واقعیت ذاتاً عدم و بطلان نمی‌پذیرد پس آن واجب است. از این رو، واقعیتی هست که واجب بالذات است و اموری که دارای واقعیت هستند، از نظر واقعیشان محتاج به او و قائم به او هستند» (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج. ۱۵/۶، تعلیقه).

ب) تقریر دوم

در این تقریر نیز بیان می‌کنند: «واقعیت هستی که در ثبوت وی هیچ شکی نداریم هرگز نفی نمی‌پذیرد و نابودی بر نمی‌دارد. به عبارت دیگر، واقعیت هستی بی هیچ قید و شرط واقعیت هستی است و با هیچ قید و شرطی لاواقعیت نمی‌شود و چون جهان‌گذران و هر جزء از اجزای جهان نفی را می‌پذیرد، پس عین همان واقعیت نفی‌ناپذیر نیست. بلکه با آن واقعیت، واقعیت‌دار و بی‌آن از هستی بهره‌ای نداشته و منفی است» (طباطبائی، بی‌تا ب، ج. ۱۱۶-۱۱۷).

نتیجه‌گیری علامه طباطبائی از این برهان

ایشان از این برهان به این نتیجه می‌رسند که از آنجا که اصل واقعیت قبول عدم و بطلان نمی‌کند، پس آن واجب‌الوجود است. از این رو، می‌فرمایند: «از اینجا روشن می‌شود که اصل وجود واجب بالذات بدیهی است و برهان‌هایی که در اثبات وجود واجب اقامه می‌شوند در واقع از نوع تنبیه هستند» (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج. ۱۵/۶، تعلیقه).

ویژگی‌های محوری تقریر علامه طباطبائی

تقریر علامه طباطبائی از برهان صدیقین چند ویژگی دارد که آن را از تقریرهای پیشین جدا می‌کند:

- ۱- بی‌نیازی از پیش‌فرض‌های فلسفی پیچیده: ادعا شده است این تقریر، برخلاف تقریرهای فیلسوفانی مانند ملاصدرا - که مبتنی بر اصالت وجود و تشکیک وجود است - یا ابن‌سینا - که بر مفهوم امکان ماهوی تکیه دارد -، برای اثبات خداوند به هیچ مبدأ تصدیقی فلسفی نیاز ندارد. نقطه شروع او صرفاً پذیرش یک «واقعیت خارجی» است تا از افتادن در دام سفسطه در امان بماند.
- ۲- تکیه بر ضرورت ازلی «واقعیت»: هسته استدلال علامه بر این اصل استوار است که واقعیت مطلق زوال‌ناپذیر است. استدلال به این شکل است که اگر زوال و نابودی را برای اصل «واقعیت» فرض کنیم، خود این فرض، مستلزم ثبوت و واقعیت‌داشتن است که نوعی تناقض به وجود می‌آورد. بنابراین، واقعیت مطلق به گونه‌ای ذاتی و ازلی ثابت و ضروری است. این واقعیت زوال‌ناپذیر همان واجب‌الوجود (خداوند) است و دیگر موجودات، نمودها و ظهورات آن هستند.

^۱ اشاره به تقریر صدرالمآلهین دارد که می‌نویسد: «...ان الوجود کما مر حقیقه عینیة...» (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج. ۱۴/۶)

۳- طریقه صدیقین حقیقی: از آنجا که در این برهان، وجود خداوند بدون واسطه قرار دادن مخلوقات یا حتی مفاهیم ذهنی پیچیده و مستقیماً از طریق خود «واقعیت» اثبات می‌شود، به عنوان مصداقی کامل از روش صدیقین شناخته می‌شود. در این روش، از وجود خدا برای اثبات واجب‌الوجود استفاده می‌شود.

نظرات و نقدهای دیگران

اگرچه تقریر علامه طباطبایی بسیار تحسین شده است و از آن به عنوان شاهکاری در مسأله برهان صدیقین یاد می‌شود، از سوی صاحب‌نظران مورد نقد نیز قرار گرفته است:

۱- تحسین‌ها: نقطه قوت اصلی این تقریر سادگی و اتکای آن بر بدیهی‌ترین امور - مانند اصل واقعیت - دانسته شده است. این رویکرد، برهان را از بسیاری از مباحث پیچیده فلسفی که ممکن است مورد مناقشه باشند، بی‌نیاز می‌کند و آن را در زمره استوارترین براهین قرار می‌دهد (جواد آملی، بی‌تا، ص. ۲۱۶؛ نیز ر.ک: طباطبایی، ۱۳۹۶، ص. ۱۰۳).

۲- نقدهای واردشده: مهم‌ترین نقدهایی که به این تقریر وارد شده‌اند، عبارت‌اند از:
- ابهام در مفهوم «واقعیت»: برخی از منتقدان استدلال کرده‌اند این برهان در نهایت آن‌گونه که ادعا شده است، بی‌نیاز از اصول فلسفی نیست و برای ترمیم آن، باید دست‌کم سه پیش‌فرض فلسفی را بپذیرید (مروارید، ۱۳۸۶؛ نیز ر.ک: حسین‌زاده، ۱۳۸۰، ص. ۲۲۰).

- اشکال شناخت‌شناسانه: نقد دیگر این است که «واقعیت» اشاره‌شده توسط علامه، اعم از وجود و عدم است. وقتی ما به «واقعیت» اذعان می‌کنیم، این اذعان ممکن است هم شامل واقعیت یک شیء موجود (وجود) شود و هم شامل واقعیت نبود یک چیز (عدم). بنابراین، از اثبات ضرورت واقعیت به معنای اعم نمی‌توان مستقیماً به ضرورت وجود - که نقیض عدم است - رسید. به بیان دیگر، این برهان ثابت می‌کند همواره باید یک «واقعیتی» در کار باشد، اما ثابت نمی‌کند این واقعیت همواره باید «وجود» باشد و نه «عدم» (ابراهیمی‌راد، ۱۳۸۹، ص. ۱۱۷؛ جندقی، ۱۳۸۳، ص. ۵۳).

به طور خلاصه، تقریر علامه طباطبایی از برهان صدیقین یک ابتکار فلسفی مهم محسوب می‌شود که با رویکردی نوآورانه و با تکیه بر بدیهی‌ترین اصل (اصل واقعیت) سعی در اثبات خداوند دارد. این تقریر به دلیل عمق و اصالتش، هم مورد تحسین گسترده قرار گرفته و هم بحث‌های انتقادی پرباری را در میان متفکران پس از خود دامن زده است. مطالعه این تقریر و نقدهای واردشده بر آن برای درک عمیق‌تر سنت فلسفی اسلامی بسیار سودمند است.

نقد و بررسی برهان

می‌توان این برهان را در دو مرحله بررسی کرد:

۱. تبیین ساختار منطقی برهان و تعیین دقیق نتیجه آن.
۲. تعیین اینکه آیا این برهان جنبه «تنبیهی» دارد یا یک برهان محض درباره واجب‌الوجود است.

الف: تبیین ساختار منطقی برهان

۱. یک واقعیتی وجود دارد (فرض سفسطه رد شده است).
 ۲. «اصل واقعیت» ذاتاً عدم (نیستی) را نمی‌پذیرد (زیرا حتی انکارکردن این اصل در یک شرایط خاص یا به طور مطلق، خود مستلزم اثبات وجود آن است).
 ۳. بنابراین، اصل واقعیت، به طور ذاتی و بدون هیچ قید یا شرطی، عدم را نمی‌پذیرد (این همان نتیجه مقدمه دوم است).
 ۴. هر چیزی که ذاتاً عدم را نپذیرد، «واجب‌الوجود بالذات» است (طبق تعریف).
- نتیجه: پس اصل واقعیت، واجب‌الوجود بالذات است.

ب: تعیین نتیجه دقیق برهان

اکنون باید دید آیا این برهان واقعاً به چنین نتیجه‌ای می‌رسد. یک دیدگاه این است که علامه طباطبائی قصد ندارد از این ساختار برهانی صرفاً به این نتیجه نظری برسد؛ زیرا نتیجه‌ای که ما گرفتیم، یک تصدیق نظری است که از گذر از چندین مقدمه به دست آمده، اما از بیان ایشان چنین چیزی مستفاد نمی‌شود.

از این رو،^۱ شاید بتوان گفت اگر این برهان را دقیقاً صورت‌بندی کنیم، به چیزی غیر از آنچه پیش از این رسیدیم، می‌رسیم. به بیان دیگر، برهان علامه فقط یک برهان محض نیست، بلکه آمیزه‌ای از برهان و تنبیه است؛ جنبه تنبیهی آن یک استدلال خالص نیست؛ زیرا واقعیتی که ما انکار می‌کردیم، لازمه‌اش اثبات خود آن بود. پس این بخش، یک تنبیه و توجه‌دادن به این حقیقت است که «اصل واقعیت» وجود دارد و آن همان واجب‌الوجود است و جنبه استدلالی آن به این نتیجه ختم می‌شود که وجوب «اصل واقعیت» بدیهی است.

با توجه به این نکته، خود «اصل واقعیت» بدیهی و واجب‌الوجود است، اما بدهت این اصل نیاز به اثبات دارد و این برهان در پی اثبات همین مسأله است.

بنابراین، تقریر نهایی برهان صدیقین به شکل زیر خواهد بود:

- گزاره «اصل واقعیت، واجب بالذات است» بدون نیاز به استدلال، تصدیق می‌شود (مقدمه اول).

- هر چیزی که بدون نیاز به استدلال تصدیق شود، بدیهی است (مقدمه دوم).

- بنابراین، گزاره «اصل واقعیت واجب بالذات است»، بدیهی است (نتیجه).

اما آیا واقعاً «اصل واقعیت» همان «واجب‌الوجود» (خدا) است؟ علامه طباطبائی در کتاب *اصول فلسفه و روش رئالیسم* تصریح می‌کنند که آن واقعیت حقیقی چیزی غیر از خدا نیست.

پاسخ: به نظر می‌رسد از نگاه فلسفی و توجه به این نکته که موضوع و محور مسائل فلسفی، موجود مطلق است و اصل واقعیت هم مرز بین سفسطه و فلسفه است و انسان با پذیرش این اصل در وادی فلسفه گام می‌نهد، این جمله که «واقعیتی هست» از بدیهی‌ترین جملات است و واجب‌الوجود نیز مصداق کامل آن است. اما اینکه با آن عینیت هم دارد یا نه، در احتمالات زیر قابل بحث است:

- فرض اول: اصل واقعیت، یکی از موجودات ممکن باشد.

- فرض دوم: اصل واقعیت، مجموعه ممکنات باشند.

- فرض سوم: اصل واقعیت، یکی از موجودات ممکن به صورت معین باشد.

- فرض چهارم: اصل واقعیت، یکی از موجودات ممکن به صورت نامعین و غیرمتشخص بوده باشد.

- فرض پنجم: اصل واقعیت، شامل مجموعه‌ای از ممکنات و واجب‌الوجود، با هم، باشد.

- فرض ششم: اصل واقعیت، عیناً همان واجب‌الوجود باشد.

اگر اصل واقعیت را یکی از ممکنات، یا مجموعه‌ای از ممکنات بدانیم، یا آن را شامل مجموعه‌ای از ممکنات و واجب‌الوجود با هم فرض کنیم، همین‌طور اگر آن را یکی از موجودات ممکن به صورت معین و یا نامعین و غیرمتشخص فرض کنیم، در هیچ یک از این فرض، انکار آن مستلزم اثبات آن نخواهد بود. فقط در صورتی که اصل واقعیت عین حقیقی

^۱ آیت‌الله جوادی آملی می‌نویسند: «بخش پایانی گفتار علامه (ره) به این حقیقت اشاره دارد که برهان صدیقین به اثبات ذات واجب نمی‌پردازد، بلکه به آگاهی و علمی که انسان به آن دارد تنبیه می‌دهد و غفلتی را که انسان نسبت به این علم دارد می‌زداید» (جوادی آملی، بی‌تا، ص. ۲۳۳).

غیر قابل نفی باشد، ساختار تنبیهی استدلال حفظ می‌شود. از این رو، تقریر علامه فقط در فرض عینیت اصل واقعیت با واجب‌الوجود معنا می‌یابد.

اشکال و جمع‌بندی:

اشکال: با این حال، یک اشکال جدی بر این احتمال نیز وارد است: وقتی ما «واقعیت» را انکار می‌کنیم، آیا دقیقاً همان «واجب‌الوجود» را انکار کرده‌ایم، یا صرفاً یکی از مصادیق واقعیت (برای مثال، دنیای خارج) را؟

به نظر می‌رسد در این برهان، صرف تکیه بر «اصل واقعیت» نمی‌تواند با قطعیت ما را به اثبات «خدا» برساند؛ زیرا حتی اگر فرض کنیم واقعیتی که وجود دارد همان خداوند است، هنگامی که یک فرد سوفیست (برای مثال) اصل واقعیت را انکار می‌کند - و طبق بیان علامه، او واقعاً در حال انکار واقعیت است - این پرسش پیش می‌آید: آیا این واقعیت مورد انکار او دقیقاً همان «واجب‌الوجود» است؟ به عبارت ساده‌تر، آیا می‌توان به یک سوفیست گفت: صرف اینکه تو واقعیت را انکار می‌کنی، خود دلیل بر این است که به وجود خداوند (به عنوان آن واقعیت ذاتی) معتقد هستی؟

جمع‌بندی: به نظر می‌رسد با وجود تمام دقتی که علامه طباطبایی به کار برده و با اینکه بیان ایشان از مزایایی مانند کم‌نیازی به مقدمات زیاد، نظم منطقی و سادگی ظاهری برخوردار است و در مقایسه با سایر تقریرهای برهان صدیقین بسیار فشرده و کارآمد است، بر اساس مبانی فلسفی و با دقت در تمام جوانب، این تقریر به طور کامل به نتیجه مدنظر (اثبات واجب‌الوجود یا خدا) نمی‌رسد، اما در دیدگاه عرفا گفته می‌شود حقیقت حق با همه امور معیت قیومی دارد و بقیه نیز در سایه واقعیت حق تعالی واقعیت پیدا می‌کنند و به عبارت دیگر، واقعیت حق تعالی در کل هستی ساری و جاری است^۱ و هرچه هست از شئون و تجلیات نور وجود اوست؛ آن وقت می‌توان گفت هر واقعیتی در سایه واقعیت حق تعالی، واقعیت پیدا می‌کند و بدون او هیچ تحقق نمی‌تواند داشته باشد.

ملاصدرا در این باره می‌گوید: «بی‌تردید، وجود، حقیقت یگانه و یکتایی است که عین ذات پروردگار است. ماهیات و اعیان ممکنات، از وجودی حقیقی و مستقل برخوردار نیستند. آنچه در همه مظاهر و ماهیات متجلی و در همه شئون و تعینات عالم آشکار است، چیزی جز همان حقیقت وجود نیست؛ بلکه آنچه ظهور یافته، جز وجود حق تعالی - با توجه به تفاوت مظاهر، تعدد شئون و کثرت حیثیت‌های آن - نیست» (ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج. ۳۳۹/۲-۳۴۱). این معنا در آثار ابن عربی، قونوی و دیگران به صورت گسترده مطرح شده است (ر.ک: ابن عربی، بی‌تا، ج. ۷۰/۴؛ قونوی، ۱۳۲۳، صص. ۵۲-۶۹؛ ۱۳۶۲، صص. ۶۹-۷۴؛ الجندی، ۱۳۸۱، ص. ۳۵۶).

بنابراین، برهان صدیقین در این نگاه نه اثبات خدا، بلکه تذکر به حضور دائمی و قیومی حق در متن واقعیت است. نفی واقعیت نیز متوقف بر پذیرش واقعیت است؛ زیرا انکار هم یک تحقق است و تحقق خود حضور وجود است. در این سطح، صدیقین یعنی انتقال از غفلت نسبت به حقیقت وجود، نه انتقال از ممکن به واجب.

۵- یافته‌های پژوهش

تقریر علامه اگر در فلسفه صرف خوانده شود، در مقام اثبات کامل عینیت واقعیت و واجب ناتمام می‌ماند، اما همان تقریر اگر در بستر عرفان اسلامی فهم شود، غنای ثانوی و کامل خود را نشان می‌دهد؛ زیرا در این بستر، اصل واقعیت همان حقیقت واحد الهی است و ممکنات، شئون و تجلیات او. بنابراین، تفاوت اصلی تقریر علامه با بیان ابن عربی و قونوی این است که

^۱ مراجعه شود به بحث «فی‌کیفیه سریان حقیقت الوجود» (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج. ۳۲۷/۲ به بعد).

علامه این مسیر را با روش فلسفی آغاز کرده است ولی معنای نهایی آن فقط در افق عرفان اسلامی قابل تمامیت است. و اگر بخواهیم برهان صدیقین علامه طباطبائی را نه صرفاً به عنوان یک استدلال فلسفی، بلکه به عنوان یک «تبیین عرفانی» تلقی کنیم، تحول اساسی در فهم و جایگاه آن رخ می‌دهد و اتفاقاتی چند می‌افتد:

۱- تغییر هدف از اثبات به اشاره و تجلی: در رویکرد فلسفی محض، هدف، اثبات منطقی و قیاسی وجود واجب‌الوجود به عنوان یک موجود ضروری است اما در رویکرد عرفانی، برهان به یک نماد یا نقشه راه تبدیل می‌شود که به تجربه شهودی مستقیم اشاره می‌کند. در این نگاه، استدلال علامه دیگر یک برهان نیست، بلکه ذکر فلسفی یا مراقبه عقلی است که ذهن را برای ادراک حقیقت آماده می‌کند. این استدلال چراغ است نه خود مقصد.

۲- تبدیل واقعیت خارجی به وجود مطلق: در خوانش فلسفی، واقعیت خارجی نقطه آغاز استدلالی است که به ضرورت ازلی می‌رسد. اما در خوانش عرفانی، این واقعیت چیزی جز وجود محض که همواره حاضر و آشکار است، نیست. مشکل اصلی ما غفلت از این حضور همگانی است، نه نادانستی درباره یک دلیل. برهان صدیقین در این نگاه وسیله‌ای برای یادآوری و زدودن این غفلت است، مانند شعری که ما را به دیدن خورشیدی که همواره می‌تابد دعوت می‌کند.

۳- وحدت وجود: از رابطه علت و معلول به رابطه ظاهر و مظهر: در خوانش فلسفی، واجب و ممکن در عین ارتباط، دو حقیقت متمایز هستند (رابطه علت و معلولی)، ولی در خوانش عرفانی، با محوریت مفهوم وحدت وجود، دیگر موجودات به عنوان شئون، اسماء، تجلیات و مظاهر آن وجود یکتا دیده می‌شوند (آشتیانی، ۱۳۷۰، ص. ۱۴۵). در این نگاه، برهان علامه که بر واقعیت زوال‌ناپذیر تکیه می‌زند، در حقیقت به حقیقتی واحد اشاره می‌کند که همه چیز ظهور آن است. جمله معروف لا اله الا الله در حقیقت عرفانی خود، عین همین برهان است: هیچ حقیقتی جز الله (وجود محض) نیست.

خلاصه اینکه اگر برهان صدیقین علامه را یک تبیین عرفانی تلقی کنیم، از حیطة استدلال برای خدا به حریم شهادت بر خدا ارتقا می‌یابد. در این صورت: اشکالات فلسفی اگرچه از دیدگاه منطق صوری معتبر می‌مانند، اما برای کسی که به تجربه عرفانی رسیده است، اشکال محسوب نمی‌شوند؛ زیرا او با چشم دل حقیقت را دیده است و نیازی به استدلال مفصل ندارد؛ برهان فقط بیانی از این دیدار است. این کار مفاهیم بلند عرفانی (وحدت وجود، تجلی و ظهور) را در قالب زبانی منطقی و فشرده بیان می‌کند. و به نظر می‌رسد علامه طباطبائی نیز در پس این برهان، چنین عمق و باطنی را در نظر داشته است. این برهان پلی بین عقل استدلال‌گر و قلب شهودگر است.

۶- نتیجه

در چارچوب فلسفه، «واقعیت» مفهومی اعم از واجب و ممکن است. از این رو، تقریر علامه طباطبائی از برهان صدیقین، اگر به عنوان یک استدلال فلسفی محض خوانده شود، از نظر اثباتی با دشواری عبور کامل از اصل واقعیت به واجب‌الذات روبه‌رو است. این تقریر زمانی انسجام تام می‌یابد که در افق عرفان اسلامی تفسیر شود؛ جایی که نفی‌ناپذیری واقعیت به نفی‌ناپذیری حقیقت واحد وجود الهی بازمی‌گردد. از این نظر، ارزش اصلی تقریر علامه نه در ارائه برهانی صرفاً فلسفی، بلکه در گشودن پیوند میان حکمت و عرفان و تنبّه به حضور حق در متن واقعیت نهفته است.

منابع

قرآن کریم.

آشتیانی، میرزا مهدی (۱۳۵۲). تعلیقه بر شرح منظومه حکمت سبزواری. مطالعات اسلامی دانشگاه مکیل.
آشتیانی، سید جلال‌الدین (۱۳۷۰). شرح مقدمه قیصری بر فصوص‌الحکم. امیرکبیر.

ابراهیمی‌راد، محمد (۱۳۸۹). نقد و بررسی تقریر علامه طباطبایی از برهان صدیقین. *اندیشه نوین دینی*، (۲۰)، ۱۰۷-۱۲۰. <https://farsnews.ir/FarsNews/1378841700000362844>

ابن سینا (۱۳۷۵). *شرح الاشارات و التنبیها*. نشر البلاغه.

ابن عربی، محی‌الدین (بی‌تا). *الفتوحات المکیه*. دار صادر.

الجندی، مؤیدالدین (۱۳۸۱). *شرح فصوص الحکم* (تصحیح و تعلیق: سید جلال‌الدین آشتیانی). بوستان کتاب.

جندقی، بهروز (۱۳۸۳). تقریرات گوناگون از دیدگاه فلسفه مشاء، اشراق، عرفا و حکمت متعالیه. معرفت، (۷۶).

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/21442>

جوادی آملی، عبدالله (بی‌تا). *تبیین براهین اثبات خدا*. اسراء.

حسین‌زاده، محمد (۱۳۸۰). *فلسفه دین*. بوستان کتاب.

سبزواری، ملاهادی (۱۴۱۳ق). *شرح المنظومه* (تعلیق آیت‌الله حسن‌زاده آملی). نشر ناب.

سلیمانی امیری، عسکری (۱۳۹۳). معیار برهان صدیقین (بررسی تطبیقی بر برهان ابن‌سینا، ملاصدرا و علامه طباطبایی). *مجله*

حکمت اسلامی، ۱(۱)، ۹۹-۱۲۱. <https://civilica.com/doc/1981688>

شکر، عبدالعلی (۱۴۰۱). تحلیل انتقادی برهان صدیقین با تکیه بر تقریر ملاصدرا و شارحان وی، با رویکرد انتقادی. *عقل و*

دین، ۱۴(۱)، ۲۸-۴۷. <https://iranjournals.nlai.ir/handle/123456789/1084234>

شیرازی، صدرالدین محمد (ملاصدرا) (۱۹۸۱م). *الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعه*. دار احیاء التراث.

شیرازی، صدرالدین محمد (ملاصدرا) (۱۳۶۸). *اسفار*. منشورات مصطفوی.

شیرازی، صدرالدین محمد (ملاصدرا) (۱۳۸۲). *الشواهد الربوبیة فی المناهج السلوکیة* (مقدمه، تصحیح و تعلیق جلال‌الدین آشتیانی). بوستان کتاب.

شیروانی، علی (۱۳۹۳). بررسی و نقد تنسیق استاد فیاضی از برهان صدیقین علامه طباطبایی. *خردنامه صدرا*، ۱۹(۳)، ۱۶-۵.

<https://www.ensani.ir/fa/article/452415>

صفری، پیمان، اکبریان، رضا، و سعیدی مهر، محمد (۱۳۹۳). تحلیل منطقی برهان صدیقین علامه طباطبایی و بررسی انتقادی

تقریرهای مختلف آن. *پژوهشنامه فلسفه دین* (نامه حکمت)، ۱۲(۱)، ۴۹-۷۰.

<https://doi.org/10.30497/prr.2014.1539>

طباطبایی، سیدحجت (۱۳۹۶). سنجش «برهان صدیقین» علامه طباطبایی در آینه نقد و پاسخ. *حکمت اسلامی*، ۴(۳)، ۱۰۳-

۱۳۲. https://fhi.hekmateislami.com/article_57225.html

طباطبایی، سید محمدحسین (بی‌تا الف). *نهایة الحکمة*. نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.

طباطبایی، سید محمدحسین (بی‌تا ب). *اصول فلسفه و روش رئالیسم* (مقدمه و پاورقی به قلم استاد مرتضی مطهری). صدرا.

طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۴). *تفسیر المیزان* (سید محمد موسوی همدانی، مترجم). جامعه مدرسین، دفتر انتشارات اسلامی.

طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۸۷). *شیعه در اسلام* (به کوشش سید هادی خسروشاهی). بوستان کتاب.

طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۸۸). *مجموعه رسائل* (به کوشش سیدهادی خسروشاهی؛ محمد محمدی گیلانی، مترجم). بوستان کتاب.

عروتی موفق، اکبر (۱۳۸۶). سیر تطور برهان صدیقین از ابن‌سینا تا علامه طباطبایی. *آینه معرفت*، (۱۰)، ۱۱۷-۱۴۰.

<https://2.189.160.148/fa/article/241195>

علی‌زاده سالطه، عزیز (۱۳۸۶). بررسی روش‌شناختی حکمت متعالیه و نقد آن با تکیه بر آراء صدرالمتألهین و علامه طباطبائی [رساله منتشر نشده دکتری]. دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات.

علی‌زاده سالطه، عزیز (۱۴۰۴). تأملات در روش‌شناسی حکمت متعالیه با تکیه بر آراء صدرالمتألهین و علامه طباطبائی. امتداد حکمت.

قادری، سید محمد، و قادری، سید رضی (۱۳۹۴). ملاکات و مزایای برهان صدیقین در تقریرات صدرالمتألهین و علامه طباطبائی. پژوهشنامه حکمت و فلسفه اسلامی، (۴۴)، ۸۰-۶۱. <https://alefbalib.com/MetaData/371866>

قمی، شیخ عباس (۱۳۸۵). *مفاتیح‌الجنان* (الهی قمشه‌ای، مترجم). سازمان اوقاف و امور خیریه، اسوه.

قونوی، محمد بن اسحق (۱۳۲۳). *مفتاح‌الغیب* (حاشیه شرح مصباح‌الأنس). مولى.

قونوی، محمد بن اسحق (۱۳۶۲). *النصوص* (تصحیح آقای سیدجلال‌الدین آشتیانی). نشر دانشگاهی.

کميجانی، حامد (۱۴۰۳). تحلیل برهان صدیقین از منظر علامه طباطبائی و مقایسه آن با تقریر سینوی از برهان صدیقین. معرفت فلسفی، ۲۱(۱)، ۷-۲۱. <https://www.magiran.com/p2763021>

گنجی، محمدحسین (۱۳۸۱). برهان صدیقین به تقریر علامه طباطبائی. *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، ۱۹۳-۲۰۱. https://journals.ut.ac.ir/article_13852.html

مروارید، محمود (۱۳۸۶). تأملی در برهان صدیقین به تقریر علامه طباطبائی. نقد و نظر، ۱۲(۴۵ و ۴۶)، ۲-۲۴.

https://journals.dte.ir/article_4494.html?lang=en

References

The Holy Quran.

Alizadeh Saleh, A. (2007). *A methodological investigation of al-hikmah al-muta'aliyah and its critique based on the views of Sadr al-Muta'allihin (Mulla Sadra) and 'Allamah Tabataba'i* [Unpublished Doctoral dissertation]. Islamic Azad University, Khoy. [In Persian]

Alizadeh Saleh, A. (2025). *Reflections on the methodology of al-hikmah al-muta'aliyah based on the views of Sadr al-Muta'allihin (Mulla Sadra) and 'Allamah Tabataba'i*. *Imtidad-e Hikmat*. [In Persian]

Ashtiyani, M. M. (1973). *A gloss on the commentary on Sabzevari's "Manzoumah"*. McGill University, Institute of Islamic Studies. [In Persian]

Ashtiyani, S. J. (1991). *A commentary on Al-Qaysari's introduction to fusus al-hikam*. Amirkabir. [In Persian]

Ebrahimi-Rad, M. (2010). A critique and analysis of 'Allamah Tabataba'i's formulation of the burhan al-siddiqin. *Andisheh-ye Novin-e Dini*, (20). <https://farsnews.ir/FarsNews/1378841700000362844> [In Persian]

Ganji, M. H. (2002). Burhan al-siddiqin according to 'Allamah Tabataba'i's formulation. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran*, 193-201. https://journals.ut.ac.ir/article_13852.html [In Persian]

Husaynzadeh, M. (2001). *Philosophy of religion*. Bustan-e Kitab. [In Persian]

Ibn 'Arabi, M. (n.d.). *Al-futuhat al-makkiyah*. Dar Sadir. [In Arabic]

Ibn Sina. (1996). *Commentary on al-isharat wa al-tanbihat*. Nashr al-Balaghah. [In Arabic]

Jandaqi, B. (2004). Various formulations from the perspectives of peripatetic philosophy, illuminationist philosophy, the mystics, and al-hikmah al-muta'aliyah. *Ma'rifat*, (76). <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/21442> [In Persian]

Javadi Amuli, A. (n.d.). *Explaining the arguments for the existence of God*. Isra. [In Persian]

Jondi, M. (2002). *Commentary on fusus al-hikam* (Ed. & annotated by S. J. Ashtiyani). Bustan-e Kitab. [In Arabic]

- Komijani, H. (2024). Analysis of the proof of the veracious from the perspective of Allameh Tabatabai and its comparison with the Avicennan interpretation of the proof of the veracious. *Journal of Philosophical Knowledge (Ma'rifat-e Falsafi)*, 21(1), 7-21. <https://www.magiran.com/p2763021> [In Persian]
- Morvarid, M. (2007). A reflection on the proof of burhan al-siddiqin according to 'Allamah Tabatabai's formulation. *Naqd va Nazar*, 12(45 & 46), 2-24. https://journals.dte.ir/article_4494.html?lang=en [In Persian]
- Oroti Mowaffaq, A. (2007). The evolution of the proof of the veracious from Ibn Sina to Allameh Tabatabai. *Ayeneh-ye Marefat (Mirror of Knowledge)*, (10), 117-140. <https://2.189.160.148/fa/article/241195> [In Persian]
- Qaderi, S. M., & Qaderi, S. R. (2015). The criteria and advantages of the proof of the veracious in the interpretations of Sadr al-Muta'allehin and Allameh Tabatabai. *Journal of Islamic Wisdom and Philosophy*, (44), 61-80. <https://alefbalib.com/MetaData/371866> [In Persian]
- Qummi, A. (2006). *Mafatih al-jinan* (Elahi Qomshah'i, Trans.). Osweh. [In Persian]
- Qunawi, M. b. I. (1905). *Miftah al-ghayb* (Gloss on the commentary "Misbah al-Uns"). Mawla. [In Arabic]
- Qunawi, M. b. I. (1983). *Al-nusus* (S. J. Ashtiyani, Ed.). Nashr-e Danishgahi. [In Arabic]
- Sabzavari, H. (1992). *A commentary on Manzoumah* (With notes by Ayatollah Hasan-zadeh Amuli). Nashr-e Nab. [In Arabic]
- Safari, P., Akbarian, R., & Saeedimehr, M. (2014). The logical analysis of Allameh Tabatabai's Seddiqin argument and critical consideration of its various versions. *Journal of Philosophy of Religion (Nameh-e Hekmat)*, 12(1), 49-70. <https://doi.org/10.30497/pr.2014.1539> [In Arabic]
- Shekar, A. (2022). A critical analysis of the proof of the veracious based on Mulla Sadra's interpretation and his commentators, with a critical approach. *Journal of Reason and Religion*, (14), 28-47. <https://iranjournals.nlai.ir/handle/123456789/1084234> [In Arabic]
- Shirazi, S. M. (Sadr al-Muta'allihin). (1981). *Al-hikmah al-muta'aliyah fi al-asfar al-'aqliyyah al-arba'ah*. Dar Ihya' al-Turath. [In Arabic]
- Shirazi, S. M. (Sadr al-Muta'allihin). (1989). *Asfar*. Maktabat al-Muṣṭafawi. [In Arabic]
- Shirazi, S. M. (Sadr al-Muta'allihin). (2003). *Al-shawahid al-rububiyyah fi al-manahij al-sulukiyyah* (Introd., ed., & annotated by J. Ashtiyani). Bustan-e Kitab. [In Arabic]
- Shirvani, A. (2014). An examination and critique of Professor Fayyazi's formulation of Allameh Tabatabai's proof of the veracious. *Kheradname-ye Sadra*, 19(3), 5-16. <https://www.ensani.ir/fa/article/452415> [In Persian]
- Soleymani Amiri, A. (2014). The criterion of the proof of the veracious (A comparative study of the proofs of Ibn Sina, Mulla Sadra and Allameh Tabatabai). *Journal of Islamic Wisdom*, 1(1), 99-121. <https://civilica.com/doc/1981688/> [In Persian]
- Tabataba'i, S. H. (2017). An assessment of 'Allamah Tabataba'i's "burhan al-siddiqin" in the mirror of critique and response. *Hikmat-i Islami*, 4(3), 103-132. https://fhi.hekmateislami.com/article_57225.html [In Persian]
- Tabataba'i, S. M. H. (n.d. a). *Nihayat al-hikmah*. Nashr-e Islami. [In Arabic]
- Tabataba'i, S. M. H. (n.d. b). *The principles of philosophy and the method of realism* (Introd. & footnotes by M. Muṭahhari). Sadra. [In Persian]
- Tabataba'i, S. M. H. (1995). *Tafsir al-Mizan* (M. Musavi Hamadani, Trans.). Jami'eh-ye Mudarrisin. [In Persian]
- Tabataba'i, S. M. H. (2008). *Shi'eh in Islam* (S. H. Khosrowshahi, Ed.). Bustan-e Kitab. [In Persian]
- Tabataba'i, S. M. H. (2009). *Collected treatises* (S. H. Khosrowshahi & M. Muḥammadi Gilani, Eds.). Bustan-e Kitab. [In Persian]